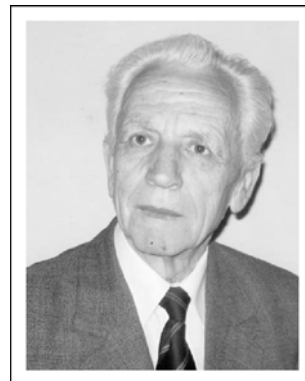

ȘCOALA DE MUZICĂ BIZANTINĂ DIN ȘCHEII BRAȘOVULUI. CREAȚIE ȘI INTERPRETARE

Prof. univ. dr. CONSTANTIN CATRINA
Universitatea „Transilvania” Brașov

Constantin CATRINA (n. 6.XI.1933, localitatea Țiu, jud. Dolj), profesor, muzicolog și compozitor, dirijor de cor. Este Doctor în muzică (specialitatea muzică religioasă) la Universitatea Națională de Muzică din București (18.V.2000). A publicat 25 de cărți (și în colaborare) în domeniile: muzicologie, etnografie și folclor, cultură și artă, și a semnat peste 700 de studii și articole, eseuri, cronici de concert și recenzii de carte muzicală etc. A colaborat la *Studii de Muzicologie* și revistele: *Glasul Bisericii*, *Muzica* și *Actualitatea muzicală* (București), *Astra* și *Țara Bârsei* din Brașov.

REZUMAT

Investigațiile de durată, cele cu referire la muzica bizantină din Brașov și Țara Bârsei, s-au constituit de-a lungul anilor în izvoare de primă importanță, atât pentru evidențierea demersurilor istorice, cât și a vieții bisericești locale, împreună, evident, cu evoluțiile de mai târziu ale tiparului și cărții, culturii și muzicii în general. Desigur, în elaborarea studiului nostru am parcurs nu numai o bibliografie de specialitate și generală, dar am și identificat în timp documente arhivistice și informații primare, manuscrise muzicale cu monodii ale marilor noștri protopsalți precum: Ioan Radu Duma Brașoveanu, Ieromonahul Macarie, Anton Pann, Dimitrie Suceveanu, protosinghelul Varlaam Bărăncescu, Nicolae Brătescu, George Ucenescu ș.a. Pentru o astfel de înfățișare muzicologică, am avut în vedere o proiecție susținută a câtorva momente și etape ce au dat contur evoluției muzicii bizantine – prin creație și interpretare – din Transilvania de Sud: Sibiu, Făgăraș, Brașov și Țara Bârsei.

Cuvinte cheie: tradiție bizantină, istoria învățământului, Biserica „Sfântul Nicolae” din Șcheii Brașovului, diaconul Coresi, cântare bisericească, Ioan sin Radului Duma Brașoveanu George Ucenescu, manuscrise psaltice, carte bisericească

Documentele arhivistice și muzicale, cu referire directă la Brașov și Țara Bârsei, s-au constituit dintotdeauna în izvoare de primă importanță atât pentru istoria învățământului autohton și a vieții noastre bisericești, cât și pentru evoluțiile de mai târziu în domeniul tiparului, al cărții și culturii în general.

Cercetările de arhivă inițiate la începutul veacului XX de către Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, Andrei Bârseanu, Aurel Mureșianu, Ion Mușlea, Sterie Stinghe iar mai târziu și Candid Mușlea vor pune în evidență nu numai profilul unui oraș al comercianților de profesie, ci și pe acela al unor oameni cu interese speciale pentru întreaga lor viață spirituală legată în primul rând de biserică și școală, de obiceiuri și tradiții strămoșești.

1. Preambul la o problemă de istorie seculară: muzica bizantină și de tradiție bizantină

Vorbind, desigur, despre Brașov ca și centru cultural în care s-au întretăiat multe din drumurile nevăzute ale ideilor și colaborărilor interumane va trebui să avem mereu în atenție și circulația manuscriselor și a tipăriturilor, fie ele din epoca diaconului Coresi sau din cele întocmite la Putna, la Ipek (Serbia), în teascurile de la Cracovia și Buda, precum și cele datorate unor generații de preoți și dascăli ce au slujit, cu devotament, biserica și școala de pe aceste locuri de pomenire.

În demersurile noastre cu privire la muzica bizantină din România, cu cele mai vechi școli ale ei: Putna – 1493 și Șcheii Brașovului – 1495, am putut constata că singurul mijloc prin care se nota și se practica modul de codificare al monodiilor bisericești și a melosului popular autohton, până peste prima jumătate a secolului XIX, a fost cel al semnelor cunoscute sub denumirea de *neume* [42, p. 29].

Evident că principala idee desprinsă din activitatea și idealurile ucenicilor și cărturarilor transilvăneni din secolele trecute (traducători și tipografi, copişti și colportori de carte bisericească, preoți și dascăli) a fost aceea închinată izbânzii și lătirii limbii „mumei noastre”. Fie că școala aceasta din Șcheii Brașovului a fost de-a lungul istoriei sale o „școală de slavonie”, fie o școală în care s-a predat limba greacă, elevii săi, copii sau mai vârstnici, scriau, desigur, în aceste limbi, „dar traduceau și gândeau românește” [72, p. 43]. Parafrazând câteva cuvinte din *Scrisoarea către corinteni* a Sfântului Apostol Pavel, diaconul Coresi se va exprima astfel în *Cazania I*: „Mai bine cinci cuvinte a grăi cu înțeles, ca să învețe și alții, decât un întunecarec de cuvinte în limba striină”. Iată deci, profunzimea unui mesaj înțeles și dus până la capătul puterilor, deopotrivă, atât de Macarie Ieromonahul, Anton Pann, Nicolae Nil Poponea, cât și de ceilalți protopsalți români ce i-au urmat.

Confirmând ideea că muzica bizantină (psaltică) are „prin însăși trăsăturile ei fundamentale, un caracter de *universalitate*, legat de marea răspândire a creștinismului, unitar el însuși *în esența sa*, ca și în formele sale primare de manifestare” [68, p. 101], protopsalții români, este adevărat, au luat ca model, în secolul al XIX-lea, cântările și teoria reformei hrisantice de la 1814 dar au câștigat enorm prin acțiunea de românire, în primul rând, a textului religios și odată cu acesta înlesnirea evidentă a căilor de acomodare a acestei muzici cu limba și însușirile muzicale ale interpreților ei. Prin școala lui Macarie Ieromonahul, Anton Pann și a manuscriselor psaltice puse în circulație de către psalții și protopsalții secolului XIX

și XX¹, se va ajunge, desigur, și la generalizarea unui repertoriu muzical datorat fie lui Dimitrie Suceveanu sau Visarion de la Neamț, fie lui Varlaam Bărâncescu sau George Ucenescu [22, pp. 342-344] de la Brașov etc. Dovada acestor exemple o reprezintă și cele 18 manuscrise de muzică psaltică, existente în Șcheii Brașovului, pe marginea cărora vom adăuga, desigur, și câteva comentarii adecvate.

Dacă Macarie Ieromonahul și Anton Pann, Dimitrie Suceveanu și Ștefanache Popescu, Varlaam Bărâncescu, George Ucenescu și alții aparțin, evident, școlii și culturii muzicale psaltice românești, începând cu cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea monodia bizantină (muzica psaltică) primește o infuzie specială concretizată prin creația corală armonică. Profesorii, compozitorii și dirijorii de cor, cu activitate în Brașovul muzical al secolelor XIX și XX, precum: Gheorghe Dima, Ciprian Porumbescu, Iacob Mureșianu, Timotei și Nicolae (Niki) Popovici și alți câțiva muzicieni sași de un real prestigiu – susținuți de Comitetul Parohial din Șchei – își vor lega activitățile lor artistice de muzica și școlile superioare de învățământ muzical din vestul Europei.

2. Școala și Biserica „Sfântul Nicolae” din Șcheii Brașovului în câteva mărturii documentare de început (secolele XV-XVI)

Dacă din punct de vedere al vechimii *Școala din Șchei* exista încă din ultimul pătrar al secolului al XV-lea (1495)², deci foarte aproape de începuturile *Școlii muzicale de la Putna* (1493), dascălii locului, Gheorghe Grămăticu și Radu Dascălu, își vor continua activitatea „umblând cu crucea, însoțind pe preoți în ziua de Bobotează” [6, p. 2], până în anii de început ai veacului următor. Un răspuns plauzibil cu privire la importanța ce au avut-o dascălii din Șchei trebuie pus în legătură cu școala medievală în care, nu numai la noi dar și în toată Europa, se cânta mult; bineînțeles, cântări bisericești. „Uneori – apreciază Ștefan Bârsănescu

¹ Pentru o privire generală, vezi câteva lucrări publicate între anii 1989 – 2010: Sebastian Barbu-Bucur, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone*, București, Editura Muzicală, 1989; Vasile Stanciu, *Muzica bisericească ortodoxă din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară, 1996; Alexie Al. Buzera, *Cultura muzicală românească de tradiție bizantină din sec. al XIX-lea*, Craiova, Editura *Scrisul Românesc*, 1989, pp. 90-218; 450-453; Constantin Catrina, *Ipostaze ale muzicii de tradiție bizantină din România*, București, Editura Muzicală, 2003; Domin Adam, *Cultura muzicală bisericească în Eparhia Alba Iuliei*, Alba Iulia, Editura *Aeternitas*, 2003; Florin Bucescu, *Cântarea psaltică în manuscrisele moldovenești din secolul XIX. Ghidul manuscriselor psaltice – Moldova, sec. XIX*, vol. I-II, Iași, Editura Artes, 2009; Petru Stanciu, *Cultura muzicală de tradiție bizantină în centrul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, 2010; Nicu Moldoveanu, *Istoria muzicii bisericești la români*, București, Editura Basilica, 2010.

² Parcurgând bibliografia ce se referă la existența *Școlii din Șchei* (datini și evoluție), dr. Vasile Oltean conchide că *Școala din Șchei* a parcurs un drum lung fiind pe parcursul devenirii ei o *școală de predică* pentru care s-au scris *Omiliile* (sec. XII), apoi o *școală orășenească* (sec. XVI), o *școală de grămăticici* (sec. XV) iar în secolul al XVI-lea o *școală elementară* cu profil pedagogic. Din acest ultim secol, școala respectivă „își urmează cursul în baza datelor cunoscute și din alte publicații” V. Oltean, *Prima școală românească. Controverse în jurul unor atestări*, în *Astra*, Brașov, nr. 3, 1977, p. 15.

– una din cele «septem artes liberales», devenea predominantă, lăsând impresia că școala s-a transformat într-una de muzică, iar protopsaltul era profesorul ei principal” [19, p. 237].

Deși, cel puțin de la Coresi până spre sfârșitul secolului al XVII-lea, „...cântarea bisericească se face «pe cale orală», fără neume bizantine” [16, p. 95], încă din secolul al XVI-lea se primeau aici cărți și de la mănăstirile moldovenești; înțelegem din acest fapt., cu anume reținere, desigur, că exemplul *Școlii muzicale de la Putna* nu va fi fost doar întâmplător, ci unul de referință, atât pentru început cât și pe mai departe. Dacă, însă, mai avem în vedere că Biserica „Sf. Nicolae” din Șchei a avut, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, și statut de mănăstire [38, p. 1, 8], atunci se poate înțelege cadrul rezonator în care au fost pregătiți cronicarii, preoții și dascălii ce s-au implicat în viața bisericească și culturală a Cetății.

Dintru acest început, pus sub strașina Bisericii „Sf. Nicolae”, Școala din Șchei va avea ca principal obiect de studiu *Octoihul (Omoglasnic)*. Exemplarul înregistrat aici (vezi *Catalogul de Carte Veche*, nr. 42), se socotește a fi fost cartea începutului de învățare a glasurilor³ și de unificare a slujbelor eclesiastice ortodoxe.

Pentru primele cărți de cult aparținând patrimoniului nostru cultural și spiritual, tipărite încă la Veneția [5, pp. 526-527], dr. Vasile Tomescu aduce în discuție, ca urmare a investigațiilor întreprinse de Virgil Molin și

Dan Simonescu [63, pp. 1005-1034], un aspect deosebit de interesant, și anume că *Octoihul* tipărit „din porunca lui Ioan Vlad la 26 VIII 1510, «ostenindu-se întru aceasta Macarie», cuprinde Glasul I pentru toate zilele săptămânii, iar Glasurile II-VIII numai pentru cântările zilelor de sâmbătă și duminică” [84, p. 226].

De asemenea, Aron Vodă, de pildă, îi va ajuta pe șcheieni, prin actul de danie din 28 noiembrie 1594, cu 12000 de aspri, pentru ca să asigure câte un rând de haine pe an pentru doi

³ Și în alte manuscrise vechi (BAR, ms. 682) sau *Evangeliarul de la Râșnov*, (sec. XIII-XIV) vom remarca existența textelor imnografice destinate în principal cântărilor religioase. Astfel de însemnări se pot observa în mai toate cărțile necesare oficiilor religioase de rit ortodox. Tradiția de a copia sau tipări, cu cerneală roșie, o vom regăsi și în paginile cu neume: titlurile de carte și capitolele, succesiunea glasurilor, semnele timpurale și consonante, mărturii și ftoale etc.

popi, doi diaconi „care aveau sarcina să cânte la strană și să predea psaltichia chiar la școală” [16, p. 37], iar Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazu, împreună cu Doamna Stanca și cu sora sa Florica, dăruiesc aceluiași lăcaș de rugăciune (1602) Moșia Micșunești din Ilfov, pentru ca „Să avem a griji și pururi a întări și a milui această sfântă besearecă *ca să poată preuții și diaconii și țârcovnicii* (subl.n.) să slujească... ziua și noaptea... [pentru] sufletele noastre și pentru toată creștinătatea...” [56, p. 74].

Că muzica veche bisericească a continuat timp îndelungat să-și păstreze tradițiile ei, simțim nevoia de a-l invoca pe Nicolae Iorga, care va aprecia în lucrarea sa *Bizanț după Bizanț*: „Multe lucruri noi vor ieși la suprafață, dar în adânc nu va rămâne, totuși, decât nestrămutata continuitate bizantină căci moartea Bizanțului – conchide savantul român – s-a petrecut în zorile veacului XIX” [53, p. 6].

2.1. Muzica bizantină în anii de activitate tipografică a diaconului Coresi

Practicând vechea monodie bisericească și tipărind o parte din cărțile necesare rânduielilor de cult bizantin, diaconul Coresi a deschis, pentru totdeauna, drumul cântărilor în limba străbunilor. În spiritul acestei idei bizantinologul Gheorghe Ciobanu (1909-1995) a subliniat: „Prin activitatea sa tipografică, Coresi a jucat un rol mult mai important în păstrarea vechii credințe și a muzicii de sorginte bizantină decât au dorit-o susținătorii tipăririi cărților ce au ieșit de sub teascurile lui” [37, pp. 131-135].

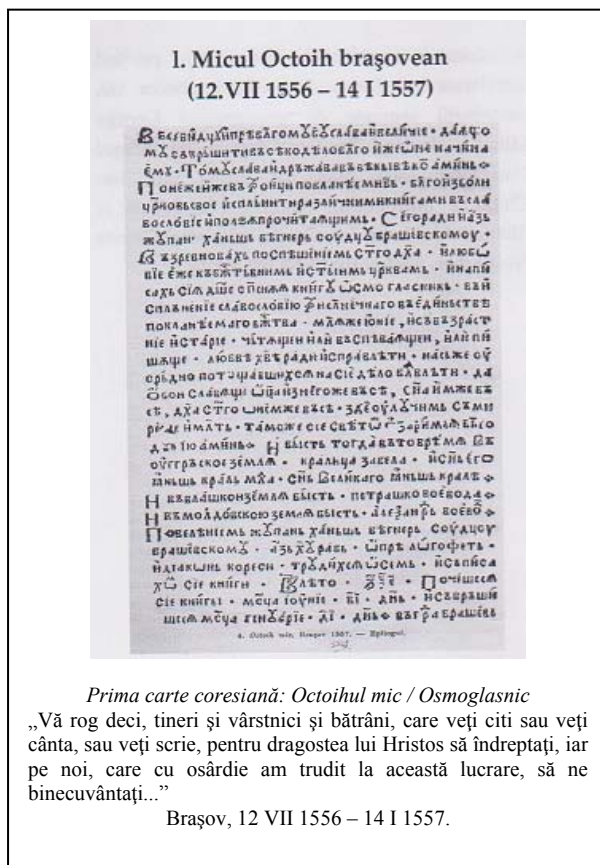
În *predosloviile* cărților sale Coresi insistă, de pildă, nu numai asupra înțelesului ce trebuie acordat „cuvântului” citit, ci și a rostului și felului de „a cânta în cântece pe Dumnezeu cel de sus... cu glasurile de îngeri” (*Octoihul slavonesc*, I, 1574, p. 38). De asemenea, în *Triod-Penticostar* îndemnul lui Coresi este, de pildă, mult mai direct: „Vă rog deci, tineri și vârstnici și bătrâni, care veți citi sau veți cânta, sau veți scrie, pentru dragostea lui Hristos să îndreptați... astfel ca și unii și alții... să primim împăcare și milă, iar acolo, în lumea cealaltă, să strălucim de lumină [și] har, amin” (Târgoviște, 1558, p. 30).

În epoca tiparului coresian erau, în același timp, și dascăli și slujitori ai Bisericii din Șchei precum: Popa Dobre – „*scholastico walahico*” (1641-1572) –, Popa Voicu (1572-1578), protopopul Mihai (1576-1605) – cel care va studia la școala „...de sub egida Patriarhiei din Ipek (Serbia)” și care la reîntoarcerea sa, la Brașov, va aduce *Tripesnicul slav* și *Sbornicul lui Božidar Vuković* (Veneția, 1530) în care se află *Pripelile după Polieleu* create de Filotei Monahul de la Cozia (secolele XIV – XV) și „odată cu textele” respective s-a preluat „și

melodia pe care acestea s-au cântat” [36, 269-292]. De asemenea, sunt cunoscute în acest veac și numele fiilor lui Mihai și anume: Constantin (1536-1628) și Vasile (1628-1659) ș.a.

Înțelegem, desigur, reținerea cercetătorului Alexandru Mareș cu privire la autenticitatea epilogului din *Octoihul mic de la Brașov* și anume că diacul Oprea a fost „...mășteriu școalei românești de lângă besearea Șcheilor și dascăl mai mare ucenicilor cine învață dascălie și besearicea psaltu dentâi” [81, p. 34] [57, pp. 239-251] dar bibliografia problemei ne readuce în atenție încă unele sublinieri de dată mai recentă. Astfel, Petăr Atanasov ne spune că în *Muzeul Istoric – Arheologic Bisericesc* din Bulgaria, există, fără ca autorul să precizeze numărul de inventar, un *Octoih mic*, tipărit de Coresi și Oprea logofăt [10, p. 135].

Este știut însă că, prin termenul de „diac” sau „logofăt” s-a înțeles ca fiind în epocă, acela de copist; atunci Oprea diacul din Șchei nu poate fi una și aceeași persoană cu „Oprea logofătul, colaboratorul coresian în editarea *Octoihului* din 1557” [71, pp. 31-39]?

Urmare a acțiunilor *Reformei religioase* venită din Apus, dr. Andrei Veress notează că în secolul XVI au intrat în Biserica Ortodoxă și cărți și cântece religioase care „s-au lășit în bisericile românești din Bihor” [86, p. X], de pildă.

Desigur, interferențelor cultural-religioase din secolele precedente li se vor adăuga acum, în secolul al XVI-lea și unele melodii noi, cu versuri românești. Avem în vedere, ca un prim exemplu, colindul *Azi împăratul cerurilor* [43, p. 54] precum și melodia unui *Marienlied*, căreia români transilvăneni i-au adaptat versurile cântecului de stea: *Trei păstori se întâlniră*⁴. O influență de același tip s-a petrecut și cu *Odae cum harmoniis* (J.

⁴ Pentru existența acestei melodii și la sârbi, slovaci, polonezi, unguri, vezi la Francisc László, *Brahms: Variațiuni pe melodia Trei păstori se întâlniră*, în *Studii de Muzicologie*, vol. XVIII, Editura Muzicală, București, 1984, pp. 219-239.

Honterus, 1548) din care s-a preluat, cu text românesc, melodia nr. VI [*Ia de pre noi tu Doamne*]⁵.

Această privire retrospectivă asupra tipăriturilor realizate de diaconul Coresi ne întărește ideea că prin traducerea în limba română din limba latină a termenilor de interes muzical [85, p. 44] a influențat în mod direct asupra practicii îndelungate a muzicii bizantine din perioada medievală. Dacă „producția editorială” semnată de Coresi a circulat, deopotrivă, atât în Țara Românească, Moldova și Transilvania, aceasta înseamnă că și muzica din Biserica pravoslavnică, fie că ne referim la Șchei sau la Putna etc., „era la fel de înfloritoare” și clar structurată pe cele „opt glasuri” transmise prin tradiție [30, p. 13].

Odae cum Harmoniis (J. Honterus, 1548)
Melodia nr. VI [*Ia de pre noi tu Doamne*] este creația lui Petrus Tritonius (sec. XV-XVI). Această melodie a circulat și cu text românesc (Gh. Ciobanu, 1978, pp. 118, 127)

3. Privire retrospectivă asupra muzicii bizantine din Șcheii Brașovului în secolele XVII-XVIII

La începutul secolului al XVII-lea se conturează, cu tot mai multă claritate, autonomia românilor din Brașov, privind administrarea treburilor lor bisericești, școlare, în comparație cu foarte mulți ani de „control sever” din partea Magistratului. Aceasta poate fi și principalul motiv ce îl determină pe scriitorul sas Thomas Tartler să consemneze: „...în anul 1615, Românii din Șchei, jurisdicțiunea magistratului, au început a-și depune și instrui singuri

popii” [80, p. III].

Devine așadar evident că Biserica „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului⁶ va continua și în aceste două secole să genereze și să susțină multe din speranțele românilor în ce privește evoluția școlii lor și, bineînțeles, oferta materială ce se putea acorda dascălilor (învățătorilor) care, conform reglementărilor statornicite de Comitetul Parohial, vor avea și obligația de a cânta la strana Bisericii voievodale, ca psalți și protopsalți.

⁵ Romeo Ghircoiașiu, *Contribuții la istoria muzicii românești*, Editura Muzicală, București, 1963, pp. 101-102; Idem, *Un document muzical brașovean din sec. XVI – Odae cum harmoniis de J. Honterus*, în *Muzica*, București, nr. 10, 1965 p. 24; *Odae cum harmoniis* (Honterus), 1548. Reproducere în facsimil. Transcrierea, studiu introductiv și îngrijirea ediției de Gernot Nussbächer și Astrid Philippi, Editura Muzicală, București, 1983, pp. 19, 173-179, 288-289.

⁶ În hrisovul din 5 aprilie 7164 (1656) al voievodului moldovean Gheorghe Ștefan (1653-1658), Biserica din Șchei este numită «sfânta mănăstire – biserică» iar despre chiliile călugărești se va vorbi încă din secolul precedent. Mai târziu, de exemplu, în anul 1820, preotul Radu Verzea solicita magistratului din Brașov „...să ia măsuri împotriva celor 29 călugări și călugărițe care se foarte înmulțesc în sânul acestui Protopopat”. (C. Mușlea, *op.cit.*, vol. I, p. 93).

De la o „școală elementară, sau cel mult o școală de dieci, în care se învăța scris-cititul și cântările bisericești” [18, p. 5], inclusiv pentru secolul al XVII-lea, începând cu cea de a doua jumătate a veacului următor instituția șcheiană se va încadra în sistemul școlilor „naționale neunite”, cu centru administrativ la Sibiu, conduse între anii 1786 - 1808 de remarcabilii dascăli Dimitrie Eustatievici (1730 - 1796) și Radu Tempea V (1768 - 1824).

Depășind condițiile unui învățământ elementar, școala din Șchei se va încadra de acum în reglementările oficiale cuprinse în „*Ratio Educationis, 1770 – 1779*” și va trece la organizarea a trei sisteme didactice: „școala trivială” (sau elementară), cu 1-2 învățători; „școala capitală – centrală”, frecventată de viitorii gimnaziști, cu trei învățători și o „școală normală capitală” cu un director și 4-5 învățători [72, p. 40].

Deși informațiile despre viața muzicală de tradiție bizantină din secolele XVII-XVIII sunt extrem de reduse, în colecția de documente germane *Quellen zur Geschichte...* se menționează, în anul 1696, că ei, românii, „...folosesc cântări ce imită muzica gregoriană”. Mai de folos ne sunt, în acest sens, însemnările cronicarului Johann Filstich (1684 - 1743) în care se spune că românii, în general, „sânt foarte iubitori de slujbe bisericești, care se deosebesc mult de cele obișnuite la papistași. De orgă și alte instrumente muzicale nu se folosesc, având în locu-le cântări ce sună neplăcut, cântate la fel de tare ca un bocet. Cele mai de seamă cântări sunt luate din Psaltirea lui David și potrivite cu vremurile de praznic, încât în fiecare zi cântă ceva din Psaltire. Pe cât de neplăcut este cântecul lor otova pentru urechile străinilor, pe atât de mult le place lor. Pe lângă aceasta, au împărțit Psaltirea lui David după tălmăcirea celor șaptezeci, din care citesc psalmi împreună, într-o limbă străină și de puțini înțeleasă” [cf. 58, p. 251-253].

După Johann Filtisch, călugărul și profesorul Francisc Fasching punctează și el în *Nova Dacia* (1743, p.77) ideea desprinsă chiar din procesul de învățământ practicat în Șcheii Brașovului: „Românii – se spune în lucrarea respectivă – susțin aici o școală care nu este cu nimic mai rar pe acest pământ, pentru că dascălii își depun toată silința lor să învețe a ceti și a scrie mica republică a copiilor lor, între care se găsesc și oameni însurați. Literale lor seamănă cu caracterele greco-egiptene, pe care le întrebuințează sârbii. *Partea principală a învățământului se sfârșește cu cântările care imită în mare muzica gregoriană și hebreă*” (subl.n.) [cf. 58. p. 118].

Condițiile restrictive de învățatură la care au fost supuși românii în secolele XVII-XVIII, apoi dezbinările nefaste ale uniației, când din ordinul generalului austriac N. A. Bukow s-au distrus atât mănăstiri cât și peste 150 de schituri [78, p. 1], au făcut, desigur, ca muzica bisericească să-și piardă atât din cadrul ei organizatoric cât și o parte din îndrumătorii

săi specializați în această direcție. Și totuși, începând cu primele decenii ale secolului al XVIII-lea, câțiva transilvăneni, cu sprijinul voievodului Constantin Brâncoveanu și al Mitropoliei din București, vor trece în Țara Românească (București, Buzău, Târgoviște, Râmnic etc.) pentru a studia muzica de tradiție bizantină; așa vor proceda, de exemplu, Bucur Grămăticul de la Sâmbăta de Sus, Ioan sin Radului Duma din Brașov, Naum Râmniceanu din Mărginimea Sibiului, iar în primele decenii ale secolului al XIX-lea și Nil Nicolae Poponea sau George Ucenescu din Șcheii Brașovului etc. Cu acești dascăli se va reînnoa firul învățământului muzical din Transilvania iar cântarea *românită* va urma drumul școlii de psaltichie de la București – cea care a dat pe cel mai iscusit și dotat muzician al secolului al XVIII-lea, pe Filothei sin Agăi Jipei.

3.1. Cântarea bisericească – obiect de studiu și de rugăciune în secolele XVII – XVIII

Cu toate condițiile neprielnice desfășurării normale a unui învățământ de o evidentă calitate se poate vorbi totuși, în parcurgerea celor două secole, de câteva încercări ale unor dascăli români de a-și fi formulat un sistem propriu legat, mai ales, de notația muzicală. Dacă luăm în calcul numai semnele diacritice sau „oxiile” și legătura lor cu „modulația cititului”, apoi recomandările tipografilor sau traducătorilor de texte liturgice de a se folosi în cântare un anume *eh* („glas”), *podobie* sau alte însemnări marginale, se poate înțelege cât de valoroasă și cât de puternică a fost tradiția unui astfel de mod privind continuitatea acestei muzici în spațiul istoric și geografic al Transilvaniei. Și totuși identificarea unor sincope în evoluția școlii din Brașov se va datora, după cum am și subliniat, frământărilor politice și religioase existente în cele două secole: XVII și XVIII [75, p. 295]. Dar și în aceste condiții vitrege eforturile susținute de a depăși greutățile timpurilor se vor materializa în studiul tipicului bisericesc și odată cu el în parcurgerea cântărilor adecvate diferitelor slujbe religioase. Într-un *Regulament din anul 1627*, întocmit pentru Biserica Ortodoxă din Ardeal, se prevedea, de pildă, ca „Preotul care nu va ști psaltirea de’nțeleș, plătește 24 florini. *Iar popa de nu va cânta liturghiea cu 7 prescuri* (subl. n.) plătește 12 florini” [39, pp. 396-602]. Coloana vertebrală a școlii din Șcheii Brașovului reprezenta, în veacul al XVII-lea, studiul cititului, al cântării din *Octoih* și din *Apostol*, mai ales „pentru exercițiile de psalmodiere și citire a pericopei de la Sfânta Liturghie duminicală, lectură care revenea în mod obligatoriu cantor-învățătorului sau elevilor” [58, p. 70]. Una din *bucoavnele* de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, lucrare imprimată la Sibiu în tipografia lui Georgie Clozius își anunța prin chiar titlul ei întregul conținut: „*Bucoavnă pentru învățătura pruncilor de a să deprinde*

atât la cunoașterea slovelor, la slovenire și la cetanie cât și la rânduiala Vecerniei, Utreniei și a sfintei Liturghii” (f. a., p. 59). Iată cum anumite reguli tipiconale ca și parcurgerea glasurilor, a podobiilor se exersau chiar din frageda copilărie. Punând în legătură unul din textele de rugăciune ale acestei *bucoavne* cu însuși meșteșugul psaltichiei evocat în *Troparul către ucenici* de Hrisafi, în traducerea lui Filothei și preluat de Ioan Radu Duma, vom remarca, desigur, o sensibilă reverberație a continuității acestei idei: „Dă [Doamne] părinților și învățătorilor mei putere, și vrednicie, ca cu bucurie să mă îndrepteze pe mine”. Timp de peste două secole – XVII și XVIII – atribuțiile didactice și de conducere ale școlii au fost îndeplinite atât de către dascăli cât și de majoritatea preoților de la Biserica „Sf. Nicolae”. Astfel, sunt pomeniți în documentele locale, începând cu secolul al XVI-lea, dascălul Dobre (1541-1572), nepot al lui Popa Toma (1540-1566), menționat ca „scholasticus”, apoi cei doi fii ai protopopului Mihai (1576-1695), „Cârstea învățătorul” (1584), Constantin (1586-1628) și Vasile (1628-1659) cât și Ion Dascălu (1675-1682), devenit Iosif Monahul, tatăl cărturarilor David și Teodor Corbea; Florea sin Teodor Băran și Radu Tempea I (?-1713), preot, care a funcționat, ca dascăl și diacon, între anii 1691-1699; Gheorghe diaconul (și dascălul); Eustatie Grid, dascăl, apoi preot (m. 1767); Petcu (Petru V.) Șoanu, dascăl, apoi preot între anii 1735-1741; Necula Câmpulungeanul, dascăl, diacon și preot; Radu Tempea IV (1742-1781), dascăl, diacon și preot apoi Dumeștii ca și Gheorghe Radovici-Chifes; Gheorghe D. Hârs, Radu Tempea II, Dimitrie Eustatievici și alții. De la cei menționați aici ni s-au transmis numeroase însemnări, cronici, manuscrise ale unor cărți bisericești privitoare atât la problemele școlii cât mai ales la cele trebuincioase bisericii; de la foarte puțini însă ni s-au păstrat referințe sau lucrări cu conținut muzical. Știm doar că după moartea preotului Radu Tempea IV au rămas, în biblioteca de familie, și următoarele cărți: *Tâlcuirea Psalmilor lui David*; *Ioan Gură-de-Aur* și o *Carte de cântări cu note*⁷ iar de la Ioan Radu Duma, *Psaltichia rumânească* (BAR, Ms.rom. nr. 4305), singurul, de fapt, și cel mai important manuscris muzical pentru secolul al XVIII-lea.

Pe fundalul unor evoluții sociale, culturale și de învățământ ale timpului dascălii din Șchei, slujitori ai școlii și bisericii s-au dovedit îndatoritori îndemnului din *Pildele filosoferi* ale mitropolitului Chir Antim Ivireanul și anume că, „Omul care știe vreun frumos meșteșug

⁷ Cu referire la această «*Carte de cântări pe note*», lăsată ca moștenire de protopopul Radu Tempea IV, muzicologul și compozitorul Vasile Stanciu din Cluj-Napoca a formulat ipoteza, evident curajoasă, că această „carte nu putea fi decât *Psaltichia lui Filothei, fie cea a lui Radu Duma Brașoveanu, copiată după originalul lui Filothei, în 1751* - subl.n. (Vasile Stanciu, *Muzica bisericească ortodoxă în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară, 1996, p.66).

Desigur, din punctul nostru de vedere suntem interesați, deocamdată, să știm măcar împrejurările în care Ms.rom.4305 a fost transmis Eforiei școlare din București și de aici la BAR, Secția de Manuscrise. Până a ajunge la astfel de date orice paranteză, cu privire la ms. respectiv, rămâne încă incertă.

are datoria să învețe și pe acela care nu știe. Că de nu-l va arăta, păcătuiește, devreme ce ascunde visteria lui cea frumoasă și talentul ce au primit de la Dumnezeu” [9, p. 113].

Dacă avem în vedere că termenul de *didáskalos* „a fost introdus și folosit de Justinian pentru denumirea profesorilor de la Academia platonicească, mutată de el de la Atena la Constantinopol în anul 529”, atunci prin *dascăl*, în secolul al XVI-lea, remarcă Ștefan Bârsănescu, „nu trebuie să se înțeleagă un profesor de învățământ elementar, un *gramatikós*, ci un profesor de un grad mai înalt, stăpân pe o învățătură mai bogată” [19, p. 233] capabil de a fi de folos în multe direcții ale învățământului și bisericii deopotrivă. O astfel de apreciere se poate remarca și într-o înștiințare a protopopului Tempea care, în anul 1741, le recomanda preoților din Țara Bârsei: „... și să le spuneți la credincioși câte o cazanie de la Mărgărit (*Carte de învățătură*), din cele de peste an, care veți socoti că trebuie spre îndreptare, măcar cât de scurtă, *de nu popa, dascălu*” [66, p. 236] (subl.n.). Iată un exemplu ce ne demonstrează că dascălu secolelor XVII-XVIII dispunea de o bună instruire și, deci, era capabil de a conduce o școală, de a îndeplini unele activități ecleziastice superioare.

Din deceniul nouă al secolului al XVIII-lea (1786) școala din Șcheii Brașovului va fi secondată, și în unele privințe depășită, de hotărârea episcopului Ghedeon Nichitici (1784-1788) de a deschide la Sibiu primele cursuri pentru pregătirea preoților și viitorilor învățători din teritoriul administrativ arhidiecezan. Această inițiativă de mare perspectivă pentru tinerimea transilvăneană va fi încredințată dascălilor originari din Brașov: Dimitrie Eustatievici (1730-1796) urmat de Radu Tempea V (1768-1824) etc.

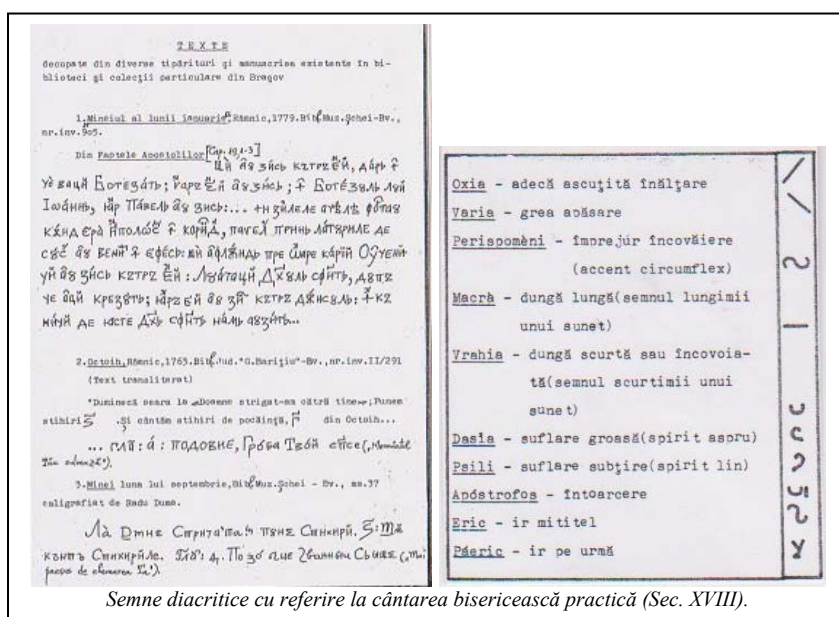
Cum Sibiul va rămâne pentru totdeauna sediul Mitropoliei Ardealului vom asista în următorul secol la noi și importante demersuri privind organizarea învățământului teologic și, odată cu desfășurarea cadrului general al acestuia, a muzicii religioase [75, p. 386] de sorginte bizantină.

3.2. Simboluri și semne diacritice practicate în citirea și cântarea textelor religioase

Studiile de paleografie româno-chirilică pun în evidență importanța semnelor diacritice atât în întocmirea actelor vechi de cancelarie cât și pentru tipăriturile de folosință bisericească; proveniența acestor *propedii* sau *accente* precum: *spiritul lin* și *aspru*, *accentul grav* și *ascuțit* au pătruns în uzanța veacurilor din urmă, remarcă cercetătorii problemei, din alfabetul grecesc prin intermediul scrisului slav. Deși aceste semne vor dispărea, odată cu pătrunderea alfabetului latin, existența lor în cărțile de cult ale veacurilor XVI-XVIII și până la jumătatea

secolului al XIX-lea, arată că au avut înțeles de „simboluri ale discursului modulant” precum notația ecfonetică în veacurile VIII - XIV.

Desigur, despre semnificația acestor „puncte diacritice” s-au făcut unele referiri nu numai din partea lui Amédée Gastoué [45, pp. 12-18] ci și a preotului I. D. Petrescu-Visarion (1884-1970) care, spre exemplu, va și aprecia că aceste semne, pe lângă însemnătatea lor literară, „concordă doar cu mișcarea melodică” și deci cunoașterea lor este de mare însemnătate pentru muzica secolelor X-XII [73, p. 27]. Menționându-le și Fr. J. Sulzer – în deceniul nouă al secolului XVIII – va sublinia: „Cineva, deci, care și-ar da osteneala să descifreze, în sensul cântării gregoriene, acel «*Rorate, Resurrexi, Domine probasti me și Pascha nostrum*» (Lăcrămați, Am înviat, Doamne m-ai încercat, Paștele nostru) date acolo, ar trebui să ajungă curând la certitudinea că *nu sunt exclusiv litere mici modificate, scrise după alfabetul grecesc ..., ci pe lângă acestea și accente grecești, puțin modificate, precum și notele lor utilizate încă și acum*” (subl.n.) [cf. 87, p. 207].

Semne diacritice cu referire la cântarea bisericească practică (Sec. XVIII).

Din cercetarea manuscriselor și cărților existente în Șcheii Brașovului se poate înțelege că aceste semne diacritice nu vor fi trecut neobservate în momentele citirii cărților ce se foloseau în desfășurarea tipicului, deoarece ele se studiau în școală de către

viitorii slujitori ai bisericii. Astfel, în anul 1787, printr-un „decret guvernial” se cerea candidaților la preoție, de exemplu, ca să știe „... cu oxiiile sale a ceti, a scrie rânduiala ..., a înțelege și bine a le face, a cânta” [66, p. 186]. Și Andrei Mureșanu, poetul (1816-1863), a sesizat o asemenea situație îndată ce va conchide: „D-voastră veți fi băgat de seamă cum ... cărțile noastre bisericești sunt tipărite toate cu prosodia limbei, adecă la fiecare cuvânt îți arată accentul sau oxia, după cum o numesc cântăreții noștri, unde ai să întinzi glasul și unde nu” [65, pp. 145-146].

3.3. Dimitrie Eustatievici despre „lovirea și înălțarea glasului” și despre „feliu de citire” a Evangheliei și Apostolului

Ca descendent al unei familii macedonene, stabilită în satul Grid din zona Făgărașului, Dimitrie Eustatievici, zis și Grideanul (c.1730-1796), a fost și un remarcabil filolog și traducător român din veacul al XVIII-lea. După studii la Academia Teologică din Kiev, până în anul 1753, unde și-a însușit și o completă pregătire umanistă în limbile greacă, slavă și latină, continuate cel mai probabil și la Halle, D. Eustatievici se întoarce în Șcheii Brașovului unde se dedică activităților sociale, pedagogice și culturale susținute și apreciate, la această dată, de mișcarea iluminismului transilvănean. Ca secretar episcopal, între anii 1762 și 1785, și ca director al „școalelor neunite naționalicești”, din anul 1786 până la sfârșitul vieții, Dimitrie Eustatievici lucrează pentru propășirea învățământului; organizează și conduce la Sibiu, începând cu anul 1786, un curs de specialitate în vederea pregătirii învățătorilor și a dascălilor de la sate.

În perioada legată de Șcheii Brașovului, Dimitrie Eustatievici alcătuiește între anii 1755-1757 *Gramatica rumânească* – „contribuția sa cea mai importantă pentru cultura” autohtonă după cum o vor aprecia specialiștii domeniului respectiv [5, pp. 339-340]. Deși influențată de structura și terminologia unor lucrări străine în epocă precum: *Gramatica slavonă* (1619) a lui Meletie Smotrițki, tradusă și la noi, prin ediția de la Snagov, 1607 și Râmnic, 1755, sau de lucrările grecești datorate lui Constantin Lascoris și A. Catifora precum și de *Elemente gramaticale latine* semnată de Grigorius Molnar (Cluj, 1556), *Gramatica rumânească* a lui Dimitrie Eustatievici introduce în circuitul didactic și științific pertinente explicații privind prozodia și versificația (stihul, piciorul, cezura, ritmul și rima) cu trimeri, desigur, la numeroase neologisme din limbile neogreacă și latină [44].

Pentru înțelegerea, aplicarea și continuitatea folosirii lor, mai ales în citirea manuscriselor și tipăriturilor de folosință bisericească, credem că lucrarea lui Dimitrie Eustatievici va fi determinat o mai accentuată sedimentare asupra înțelegerii și perpetuării semnelor diacritice existente și în acest veac.

Desigur, *Gramatica* lui Dimitrie Eustatievici, deși a fost folosită numai sub formă de manuscris, a însemnat, așa după cum s-a mai apreciat, un remarcabil eveniment în lumea școlii din a doua jumătate a secolului XVIII și începutul veacului al XIX-lea. Între cei care au apreciat-o a fost, de pildă, și diplomatul vienez Franz Joseph Sulzer (1735-1791) care i-a și dedicat un amplu studiu în cel de-al doilea volum al său: *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Viena, 1871, pp. 151-269.

De ce, totuși, socotim această lucrare deosebit de importantă pentru conținutul articolului nostru? Fiindcă prin cele zece „puncte” precum: *oxia, varia, macrá, perispoméni* etc., se poate descifra o mai clară apreciere asupra rolului acestor semne în studiul și practica de veche tradiție privind cititul în școală și, evident, în Biserica din Șchei-Brașov. Dacă mai avem în vedere și faptul că D. Eustatievici a condus și cele dintâi cursuri de îndrumare profesională pentru dascălii școlilor din Transilvania (Sibiu, 1786), atunci se poate deduce, de bună seamă, că scrierea și cititul după semnele ecfonetice a însemnat, la vremea respectivă, o specialitate cu rol determinant în muzicalizarea textelor liturgice din *Evanghelie, Apostol* ca și *pentru cititul la cântarea practică de strană*.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, în anul 1790, același Dimitrie Eustatievici tipărește la Sibiu *Desvoltatele și tâlcuitele evanghelii a duminicilor, sărbătorilor și oarecărora zile spre trebuință a cateheților și a dascălilor neuniți* [44] – o carte format 17,7x10,7cm, „rânduită a se ceti ..., a se cerceta și a să înțelege ... ca să știm învățăturile pentru obiceiurile cele bune ale noastre”. Apreciind-o, Nicolae Iorga a notat că *Desvoltatele și tâlcuitele evanghelii* reprezintă „... cea dintâi tipăritură oficială a Bisericii pravoslavnice ardelene” [cf. 66, p. 150].

Adresându-se școlilor românești din Transilvania, Dimitrie Eustatievici avea în vedere, în primul rând, pe dascălii ce vor trebui „să poruncească Evanghelia sau Apostolul prin ucenicii adunați: împreună, rar să se cetească”. Dar, desigur, lectorul timpului de azi poate sesiza că prin metoda de explicare a *Evangheliei și Apostolului* se mai avea în vedere și „... feliu de citire ... rar și lămurit ...” adică parcurgerea aceluși mod tradițional de melodizare aidoma recitativului ecfonetic [74, p. 14].

Din recomandările metodologice formulate de Dimitrie Eustatievici se conturează și ideea că dascălul trebuia să demonstreze cel dintâi felul în care se vor citi *Evanghelia și Apostolul* „sau să lase să citească vreun iscusit ucenic”; apoi, dascălul „poruncește de vreo câteva ori [elevilor] să le poftorească și toți împreună să le zică de chilin câte unul să le zică”⁸.

Că metoda și timpul necesar parcurgerii și însușirii celor două „obiecte” de învățământ implicau și o anume contribuție bănească ne-o confirmă și această însemnarea din vremea lui Ioan Duma în sensul că pentru învățarea *Apostolului*, fiecare copil trebuia să achite dascălului său „6 fl. și un car de lemne” [72, p. 97], adică mai mult chiar decât pentru studiul *Octoihului* sau al *Psaltirii*, de exemplu.

⁸ Dimitrie Eustatievici avea în vedere că *Evanghelia și Apostolul* să se studieze în două ore pe săptămână. „Însă de va rândui la aceasta numai un an atuncia va trebuie într-un ceas *Evanghelia*, într-unul *Apostolul* a tâlcui”. (*Desvoltatele și tâlcuitele evanghelii...*, 1790, p.5).

Iată, aşadar, două lucrări cu caracter didactic ingenios elaborate sau traduse (adaptate), de către preotul Dimitriei Eustatievici și care vor influența din punct de vedere tehnic și metodic tipicul și cântarea bisericească nu numai în Biserica „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului dar și în întreaga provincie transilvană.

3.4. Ioan sin Radului Duma Brașoveanu – dascăl și protopsalt la Biserica „Sf. Nicolae”

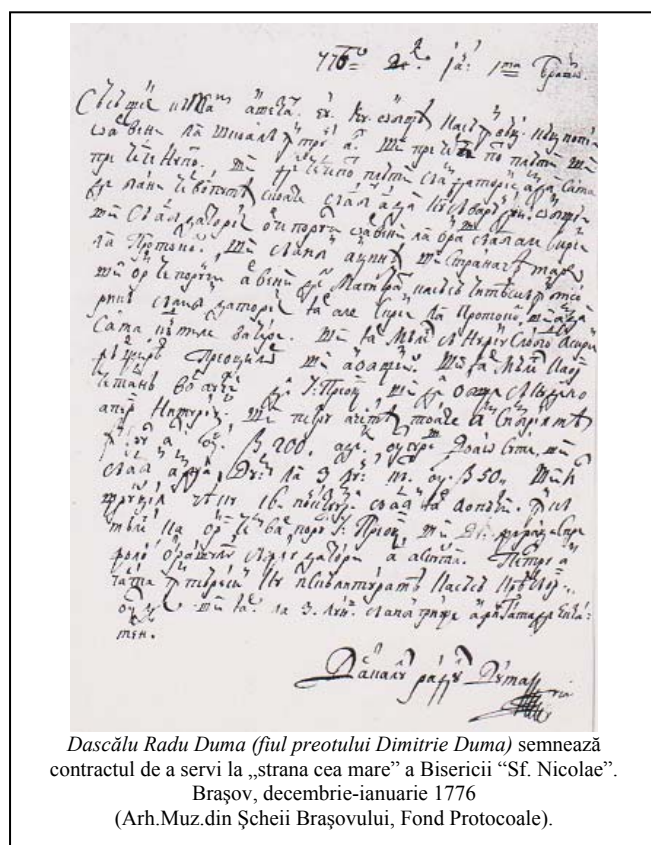
Făcând parte din spița de neam a Dumeștilor, pe fiul gocimanului Radu Duma [72, p. 97], îl vom reîntâlni după 1 august 1751, dată la care semnează manuscrisul *Psaltichia rumânească* și când, în urma activității sale didactice este remunerat „pentru trei luni lucrătoare” (26 august 1758).

Neavând parte de preoție, deoarece murindu-i soția s-a recăsătorit, Ioan Radu Duma se va învrednici pe tot parcursul vieții sale a fi un cărturar luminat; această calitate dovedindu-și-o prin „... multe cărți [ce] au tălmăcit de pe limba latinească, grecească și sârbească pe limba românească” [7, p. 987].

Din catastifele bisericii și cele ale școlii, dintr-o amplă și mereu adăugită bibliografie privind cele două instituții locale, știm, de pildă, că la 20 mai 1759 este angajat de către Comitetul Parohial din Șchei „...pentru ca să păzească cu cântare strana cea mare la toate cele

ce să cuvin cântărețului și l-am tocmit ca să dăm de an lei o sută și douăzeci și acești bani să-i dăm de patru ori într-un an, iară când copiii vor veni ca să învețe cântări, să se tocmească cu părinții lor precum să vor putea așeza, să-ș[i] ia plata dascălului de cântări cel mai sus numit, de la părinții lor. Și să avem a-i mai da de an, grâu, gălete 5. Eu Ioan sân Radu Dumii, am voit” [66, p. 298].

Din angajamentul celui de-al doilea învățător pentru „noua clădire” a școlii și anume Radu Tempea IV (1742-1781), mai știm că acesta se obliga „că va fi ascultător ... puind sârguință pentru

copii a-i învăța cu bună tocmire și rânduială, atât în școală, cât și în biserică și că *se va supune și directorului său* (subl.n.), lui Duma [Ioan sin Radului Duma] [66, p. 298]. Aceste însemnări ca și altele pe care le vom menționa la locul potrivit vorbesc despre o activitate densă și merituoasă a dascălului Duma până la data de 10 octombrie 1776, dată la care trece în veșnicie.

Deși, prin însăși opera sa, Ioan Radu Duma a militat cu toată convingerea și dăruirea pentru introducerea cântărilor *românite* în Biserica voievodală din Șchei, se poate observa cum la 28 august 1767 învățatul dascăl transilvănean se angaja ca „din buna voia sa să învețe patru copii, fără plată, în limba greacă, cu învățături și cântări, toată orânduiala bisericii” [72, p. 25], iar în alt loc ca „să învețe grecește, cu carte și cu limba grecească și cetanie pe câți copii vor veni la școală” [72, p. 97].

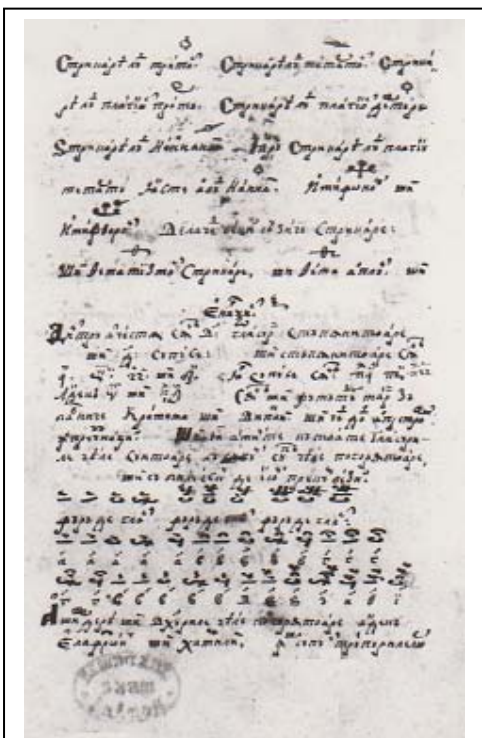
Fără a-și formula o anumită observație cu privire la unele insistențe din afara școlii de a se cânta în limba greacă deducem, de exemplu, că legăturile brașovenilor cu Țara Românească, implicit cu domniile fanariote de la care obțineau anumite privilegii de comerț, au impus această atitudine oarecum duplicitară. De fapt, la sfârșitul acestui secol, observă O. L. Cosma, se petrece „o adevărată renaștere neogrească, însă care nu va duce la consolidarea limbii grecești în societatea românească, ci exact la contrariul, servind aceleiași legitim imperativ: trezirea conștiinței naționale, care viza extinderea și generalizarea procesului asimilării cântării în limba română” [42, p. 367].

Desigur, anii petrecuți de Ioan Radu Duma la conducerea școlii din Șchei, ca dascăl și cântăreț, se vor dovedi deosebit de productivi și rodnici, atât în ceea ce privește cântarea în limba română dar mai ales prin așezarea acesteia alături de *Pedagogie, Octoih, Psaltire* și *Apostol*, atât ca teorie dar și ca practică. Calitățile personale ale lui Ioan Radu Duma vor favoriza, de asemenea, în acești ani, noi colaborări cu dascălii de renume: Gheorghe Radovici-Chifes și Gheorghe Dascălul (1760-1763); cu Radu Duma scriitorul (din 1772 și din 1776), nepotul celui dintâi, sau Radu Tempea V (1742-1781).

Prin întreaga sa activitate – conchide bizantinologul Sebastian Barbu-Bucur – „Ioan sin Radului Duma Brașoveanul se înscrie între precursorii de seamă ai culturii noastre” [11, p. 27].

3.5. „Psaltichia rumânească” de la 1751 – moment și monument al culturii muzicale de tradiție bizantină din Transilvania

În anii cât a studiat în Țara Românească, la București, Ioan sin Radului Duma Brașoveanu a realizat una dintre cele mai importante lucrări ale muzicii de tradiție bizantină și

“Psaltichia rumânească” de la 1751.

Copist și dascăl de psaltichie în Scheii Brașovului fiind Ioan sin Radului Duma Brașoveanu, cel de-al doilea fiu al gocimanului Radu Duma. (Bibl. Academiei Române, Ms.rom. 4305, fol.4^r-7^r).

anume: *Psaltichia rumânească*, datată: 1 august 1751; această lucrare vine, iată, după o perioadă de aproape 38 de ani de la prima reușită similară, datorată ieromonahului Filothei sin Agăi Jipei [12, pp. 27-32].

Sesizând rostul vremii sale, dascălul și protopsaltul brașovean își închină întregul său efort ideii de a da muzicii de strană limba pământului, înțelesul ei istoric și social „pentru că – va remarca Ioan Radu Duma – iaste mai de folos fieștecării neam creștinescu a cânta și a săruta pre limba sa” sau, adresându-se „Cinstiților musicotați”, spunea că „din grecie s-au scos ... spre al vostru folos” [13, pp. 161-173, 176-178].

După cum au remarcat majoritatea muzicologilor și bizantinologilor români, *Psaltichia* lui Duma este o lucrare amplă (678 pagini) și deosebit de îngrijit caligrafiată (copiată); este ilustrată cu chenare și inițiale

ornamentate cu negru și roșu de tip floral; numele autorilor, mărturiile, ftoarele și semnele chironomice fiind scrise, în marea lor majoritate, cu cerneală roșie.

Din punct de vedere al cuprinsului acest manuscris constă din: *Propedia* (fol. 4^r-7^r); *Anastasima* (fol. 9^r-56^r); *Antologhionul* (fol. 57^r-170^r); *Penticostarul* (fol. 170^r-196^r) *Triodul* (fol. 197^r-226^v); *Catavasierul* (fol. 272^r-339^v); *Liturghierul* (fol. 311^r-339^v).

În comparație cu Ms.rom., BAR, nr. 61, *Psaltichia* lui Ioan Duma are în plus cântările *Triodului-stihirar* [17, pp. 380-480]: cântări la *Duminica Vameșului și a Fariseului* - stihiri și slave (fol. 198^v-201^r); *Sâmbăta și Dumineca lăsatului de carne* (fol. 201^r-206^v); *Săptămâna brânzei* (fol. 206^v-210^v): *Dumineca brânzei* (fol. 210^v-214^r); Luni, prima zi de post (fol. 214^r-215^v) și în continuare celelalte cântări ale triodului; apoi polielelul „Robii Domnului” (fol. 300^v-305^v); *Doxologia* (fol. 305-307^r); *Pricesnele* gl. II, III, V, VII, VIII (fol. 314^v-316^r)⁹ după Hrisafi, glas IV (fol. 315^r-^v) după Neon Patron iar stihira *Musiceștile organe* (fol. 330^v-331^v) se remarcă printr-un *terirem* mult prelungit în comparație cu aceeași cântare de la Filothei (fol. 60^v).

⁹ Credem că lipsa unor cântări compuse în glasul VI poate fi motivată chiar în sensul celor menționate de Ioan Duma: „În locul glasului VI vei cânta pe II că mai tot una este” (Ms. 4305, f.312^v).

Exemplele respective sunt extrase din următoarele culegeri: Sabin V. Drăgoi, 303 Colinde, 1931, (ex.24, 87, 92, 121, 206, 222, 234, 269, 300); Emilia Comișel, *Antologie folclorică din Ținutul Pădurenilor*, 1964 (ex. 16, 19) și Emilia Comișel și colab. *Colindăm Domnului bunu*, 1998 (ex. 16b, 34b, 39, 45).

din Șcheii Brașovului va continua să reprezinte un punct de referință pentru întreaga viață a obștei din sudul Transilvaniei și, desigur, din Țara Bârsei.

➤ Ca ocrotitor al tradițiilor strămoșești, voievodul Constantin Brâncoveanu împreună cu Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, vor însemna pentru aceste timpuri și o pavază puternică în păstrarea unității noastre religioase ca și pentru stimularea legăturilor culturale, bisericești și de învățământ între Țara Românească și Transilvania. Numele lui Bucur Grămăticul de la Sâmbăta de Sus [35, pp. 307-316], apoi cel al fraților Corbea [24, pp. 28-44], apoi Ivan Făgărășanul [82, p. 81] sau Ioan Radu Duma din Șchei devenind cele mai puternice exemple circumscrise ideilor de mai sus. Din cimentarea

unor astfel de colaborări va beneficia, desigur, și cântarea de strană, fie datorită legăturilor ei directe cu școlile de psaltichie din București, fie cu cele înființate la Câmpulung, Târgoviște, Râmnic.

➤ Secolul XVIII mai ales, s-a remarcat printr-o tot mai evidentă susținere a procesului de „românire” [14, pp. 836-860] a cântărilor bisericești. Astfel, de la traduceri în care se urmărea „întocmai linia melodică grecească” sau o linie melodică „ușor adaptată la prosodia și topica limbii române” se va ajunge la creații muzicale proprii – melodie și text – și odată cu acestea la o anume tehnică a „prescurtării” discursului muzical, așa după cum aflăm și din manuscrisele muzicale românești: 61 – Filothei sau 4305 – Ioan Radu Duma.

➤ Prin calitatea de *didaskalos* și de director al școlii din Șchei, Ioan Radu Duma, iar mai târziu Dimitrie Eustatievici, vor impune ideea că progresul învățământului depinde de parcurgerea unui timp didactic în centrul căruia va trebui să stea cunoașterea și aplicarea semnelor efonetice, studiul „Propediei” ca și al celorlalte cărți indispensabile serviciului religios: *Octoihul*, *Apostolul*, *Evangheila*, *Psaltirea* etc.

➤ Brașovul ca și întregul sud al Transilvaniei, inclusiv bisericile ortodoxe din Curbura interioară a Carpaților Meridionali (Covasna și Harghita) [20, pp. 161-165]¹⁰ [55, pp. 102-122], va fi mereu în consonanță cu muzica psalților din Țara Românească și Moldova și mai ales cu aceea practică la București. Cartea și învățământul, circulația oamenilor sau

¹⁰ Vezi localitățile cu carte veche înserate la cap. V/Toponimice, pp. 161-165, din județele Covasna și Harghita.

slujitorilor bisericii vor constitui la rândul-le tot atâtea fire de legătură cu inconfundabilul filon al cântărilor din Biserica Ortodoxă Română și anume: *muzica de tradiție bizantină*.

4. Reforma hrisantică de la 1814 și noile ei perspective

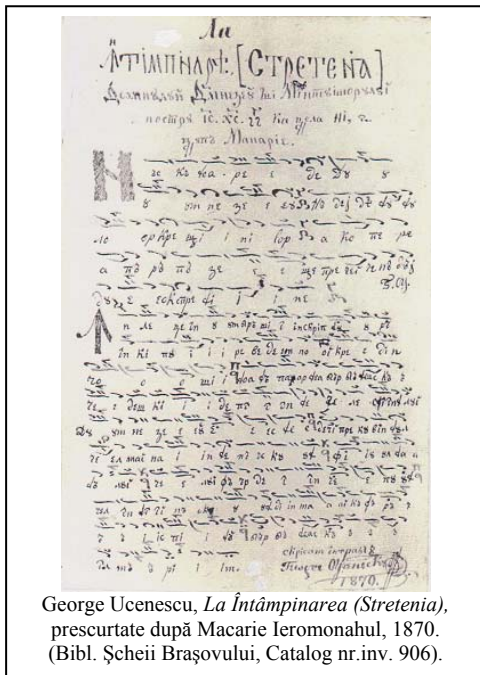
Evidențierea felului în care s-au făcut ascultate limbile de cult pe aceste meleaguri istorice, din vechime și până către jumătatea secolului XIX, ne confirmă, odată în plus, că muzica religioasă din zona intracarpatică a fost mereu în consonanță cu cea practică în mănăstirile Moldovei și Țării Românești. Iată de ce cred că dascălii și protopsalții din vremurile trecute precum Filothei ieromonahul de la Mitropolia Bucureștilor, Ioan sin Radului Duma Brașoveanu, Agachie de la Căldărușani cât și Ghenadie Arhiereul, Nectarie Frimu, Filothei Episcopul, Ghelasie al Buzăului, cu toții au cunoscut evoluția muzicii vechi bisericești, ca apoi să participe în mod direct la „românirea” cântărilor ce vor primi, în timp, prin condeiul protopsalților români, noi ramificații de nuanță autohtonă [29, pp. 126-129].

Având în atenție cuvintele arhimandritului Grigorie Rîmniceanu din prefața *Catavasierului* tipărit la 1790, precum că „Nu iaste altă putere omenească, nici mai deșteptătoare, nici mai grabnică în prefacerea simților decât meșteșugul cântării... în biserica... lui Dumnezeu” [60, pp. 511-520] ajungem la momentul în care vom afla că „popa Voina Pitiș ăl bătrân din Șchei, unchiul părintelui Bonifaciu, a îndemnat cel dintâi la înlocuirea definitivă a cântecului religios în grecește, din biserică, cu cel românesc” [34, p. 327].

Ce evoluții însă va avea muzica bisericească în secolul al XIX-lea la Brașov dar și în alte câteva centre cultural-religioase din sudul Transilvaniei? Notăm deocamdată că prin împuternicirea episcopului Ghedeon Nichitici (1784-1788), profesorul Dimitrie Eustatievici (1730-1796) de la Sibiu își va îndeplini misiunea întocmai în sensul că „... de acum înainte nici preot nici cantor să fie, care nu învață la școala normalicească și va arăta de la dascăl atestatul despre această învățătură” [6, p. 215].

<p>AXION Ed. v. 1844 Pa Cu vi i i ne e ce cu u u a a a de e e vi a a a ra at si a te fe e e ri i i i ci i im Na a a a a a tou a a a a a a a a re e de e e Du u u mne e ce reu a pu a u ru u rea a fe vi ei i i i i ta a gi prea ne e vi no o o va a a a ta a a gi Ma a si ca Du u mne ce e e e e e e e cu u lu u ui no o o o o stru Ce e e ca a ce e e egi mai cin at i ta a de e ca a at He e ce ru u vi i i i mi i i gi i mai sila a a vi i i i ta a a la ri a de a se ma na a a re e de e ca a a</p>	<p>ACSIONULU p. CL. V Cu - va - ne - va - cu - a - do - ve - - ra - te - sa - te - fe - ri - ci - i - m Na - ca - to - ro - de - Dom - ne - du - ca - pu - re - ce - a - gi - pre - a - ne - ta - vi - no - va - ta - a - gi - si - mai - ca - Du - m - ne - ce - e - e - ce - cu - lu - ui - no - o - o - o - stru - Ce - ce - ca - a - ce - e - e - e - gi - mai - cin - at - i - ta - a - de - e - ca - a - at - He - ce - ru - u - vi - i - i - mi - i - gi - i - mai - sila - a - a - vi - i - i - ta - a - a - la - ri - a - de - a - se - ma - na - a - re - e - de - e - ca - a - a</p>
<p>Anton Pann, <i>Axion</i>, în <i>Liturghierul de strană</i>, 2001, pp. 38-39.</p>	<p>Anton Pann, <i>Axion</i>, Arh.Muz. din Șcheii Brașovului (Ms.în Fondul Tiberiu Brediceanu).</p>

Și cu toate că reforma hrisantică [28, pp. 79-82] intrase pe făgașul prefacerilor stabilite la Constantinopol (1814) de către cei trei reformatori, Hrisant mitropolitul, împreună cu Hurmuziu Hartofilax și Grigorie Levitul, că existau deja regulamente favorabile învățământului muzical psaltic, tradiția de a învăța cântările bisericești „după practică” continua în deplină liniște. Și, se pune întrebarea: de ce? Fiindcă, după cum se știe, primii autori ai reformei de la București, Petru Efesiu și Dionisie Fotino, nu au avut în vedere ca muzica lor să fie însoțită de un text liturgic în limba română [83, p. 25]. Există, desigur, o explicație în acest sens, dar nu pe măsura științei care l-a determinat pe „bietul Macarie” – după cum ne spune Nicolae Iorga – să bată drumurile Vienei, ajutat de Nil Poponea Sibianul, pentru a-și tipări în anul 1823 cele trei cărți capitale de muzică bizantină (cu text românesc (alfabet chirilic): *Theoreticonul*, *Anastasimatarul* și *Irmologhionul*. Față de acest demers curajos, destoinic ieromonah se va mărturisi în acest chip: „Tuturor de obște prea bine este cunoscut că biserica noastră, pentru care cu smerenie vă și punem înaintea această înștiințare, este cu totul lipsită de bună așezare a cântărilor bisericești, pentru care cântăreții români, carii știu meșteșugul psaltichiei, neavând cărți alcătuite cu graiurile limbii noastre, sunt siliți ca să cânte cele mai multe cântări grecește, neînțelegând ce cântă, nici ei, nici aceia carii ascultă la dâșii” [62, p. 124] [25, pp. 239-252].

George Ucenescu, *La Întâmpinarea (Stretenia)*, prescurtate după Macarie Ieromonahul, 1870. (Bibl. Șcheii Brașovului, Catalog nr.inv. 906).

Și astfel, aproape de prima jumătate a secolului al XIX-lea a plecat de la Mănăstire Sinaia, peste Predeal, în Șcheii Brașovului, un călugăr, un creator de muzică bizantină și un poet; un orator de excepție, Varlaam Bărăncescu (n. 29 ian. 1868, Contingheni, Hotin – d. 12 ian. 1894, Mănăstirea Ciolanu – Buzău). Despre viața și activitatea acestui iscusit slujitor al stranei ortodoxe au scris, în primul rând, Sebastian Barbu Bucur, Gabriel Cocora, Nicu Moldoveanu, apoi Vasile Stanciu și lexicograful Gh. C. Ionescu¹¹.

Varlaam Bărăncescu, acest călugăr înzestrat cu versul oratoriei [77, p. 1] și al monodiei psaltice, a servit strana dreaptă de la Biserica „Sf. Nicolae” –

Șchei timp de aproape zece ani. În această perioadă a fost nu numai dascăl pentru cursurile extrașcolare de psaltichie, ci și primul îndrumător, între anii 1839-1844¹², al celui care a fost George Ucenescu.

Din totalul cântărilor rămase în manuscris, precum și din prezența sa în listele „cinstiților abonați și ajutători la tipărirea cărților musico-eclesiastice” semnate de Anton Pann, se poate sublinia că Varlaam Bărăncescu a fost un dascăl devotat aspirațiilor vremii sale. Profunda acțiune de *românire* a muzicii de tradiție bizantină nu numai că a înțeles-o pe deplin dar a și contribuit la desăvârșirea ei. Unul dintre copiii anonimi va consemna, de pildă, în jurul anului 1850: „Alte heruvice foarte frumoase, compuse și introduse de Sfinția sa Părintele Varlaam Ieromonahul” [32, p. 37-44]; sau „Slavoslove pe glas leghetos, facerea lui Varlaam Monahul din Sfânta Mănăstire Sinaia” [32, p. 37-44].

Dintr-un alt mănunchi de manuscrise aflate în Șchei, și despre care am dat câteva lămuriri în anii din urmă [32, p. 37-44] [27, p. 2] se știe, desigur, că protosinghelul Varlaam este și creatorul *Cinstitului Paraclis I* și *Cinstitului Paraclis II*. Doar în inventarele mai vechi ale pomenitei instituții s-a consemnat că aceste „hrisoave muzicale” aparțin lui Vasile Saftu,

¹¹ Vezi lucrările autorilor menționați la infra nota respectivă (Sebastian Barbu-Bucur, *Școala de psaltichie din Buzău*, Teză de Licență, București, 1957; Gabriel Cocora, *Protosinghelul Varlaam. Contribuții la istoria muzicii bisericești*, în *Glasul Bisericii*, București, nr. 11-12, 1982, pp. 883-915; Vasile Stanciu, *Muzica bisericească ortodoxă în Transilvania*, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară, 1996, pp. 66-68; George Ionescu C., *Muzica bizantină în România. Dicționar cronologic*, București, Edit. Sagittarius, 2003, pp. 130-131).

¹² Datele fixate de George Ucenescu pentru anii în care i-a fost elev ierodiaconului Varlaam (v. V.D. Nicolescu, *Manuscrisul Ucenescu...*, p. 84) sunt respinse, ca nefiind autentice, de către muzicologul Alexie Al. Buzera. *Protosinghelul Varlaam și popasurile lui în Oltenia*, în *Acta Musicae Byzantinae*, vol. I, Iași, Centrul de Studii Bizantine, nr. 1, 2000, pp. 95-97.

cantor. Desigur, o eroare provocată doar de citirea copertelor respectivei lucrări. Lămurind adecvat apartenența acestor cântări credem că am făcut dreptate pe seama celui care a nevoit, aici peste Carpați, la „românirea” cântărilor bisericești [4].

Deși puțin umbrat de aprecierile lui Anton Pann cu privire la felul său de a-l fi școlit pe G. Ucenescu, protosinghelul Varlaam Bărăncescu a înțeles și a interpretat cu conștiinciozitate din creațiile antonpannești. *Răspunsurile la Liturghie*, glas V, prelucrate de acest monah, după A. Pann, sunt din cele mai emblematice monodii cunoscute în Biserica noastră. De asemenea, mai trebuie spus că *Îngerul a strigat*, glas III și *Vrednică ești*, glas V [70, p. 67], polieleul *Robii Domnului*, glas V, sau *Fericit bărbatul*, glas VII, toate continuă să fie cântate până în zilele noastre. De asemenea, apreciem că există la Protosinghelul Varlaam și o anume predilecție pentru glasurile III, V și VIII.

În toate cazurile, însă, va aprecia lexicograful Gh. C. Ionescu, monodiile lui Varlaam sunt „inspirate, melodioase, unele dintre acestea cântându-se și astăzi cu aceeași plăcere și dăruire artistică” [51, p. 354].

Dar momentul hotărâtor în înțelegerea teoretică și practică a reformei hrisantice din spațiul cultural și religios al Brașovului, și nu numai, l-a avut de bună seamă Anton Pann (1796-1854). În drumurile sale de la București sau de la Râmnicu Vâlcea trecând peste Carpați (1821, 1828) dar mai cu seamă în 1850, A. Pann va cunoaște prea bine atât lipsa profesioniștilor din acest domeniu dar și starea concretă a reformei hrisantice prin care s-a abandonat scrierea și cântarea cucuzeliană. După ce își dovedește talentul de compozitor și cântăreț în cele câteva rânduri petrecute printre șcheieni, acest rapsod al primei jumătăți a secolului XIX va rămâne apropiat Comitetului Parohial de aici. El recomandă, de exemplu, la cererea brașovenilor, pe cântăreții Mihalache Popescu sau pe Gheorghe Ionescu, foștii săi elevi seminariști, în ideea numirii lor la strana Bisericii „Sf. Nicolae”. Ca profesor și martor la semnarea unor astfel de angajamente, Anton Pann își va spune hotărât cuvântul: „Se îndatorează dumnealui [Mihalache Popescu] a cânta în biserică în toate duminicile și sărbătorile anului necurmat, ținând rânduiala dumnezeieștii slujbe după obiceiul locului” [2, p. 221], și să mai „învețe și șase sau opt copii *Sistema Muzicii Ecleziastice duple metodul cel tipărit de d. Anton Pann, profesorul Seminarului din București*” (subl.n.) [2, p. 224]. În alt caz, cel al lui Gheorghe Ionescu, semnalăm încă următoarea observație înscrisă în contractul acestuia, la care A. Pann a fost „martor”: „La biserică să am a cânta cântări alcătuite pe meșteșug, iar nu din practică, însă românește curat fără a întrebuița vreun cuvânt grecesc” [2, p. 224].

Cum psalții recomandați nu au stat prea mult la Brașov din diverse motive, Comitetul Parohial și Iosif Barac protopopul au inspirat ideea ca în anul 1850, când Anton Pann revine la Brașov pentru a treia oară [69, p. 7] să-i propună acestuia, pentru a fi dus la București, pentru perfecționare, pe tânărul George Ucenescu, sibian de obârșie.

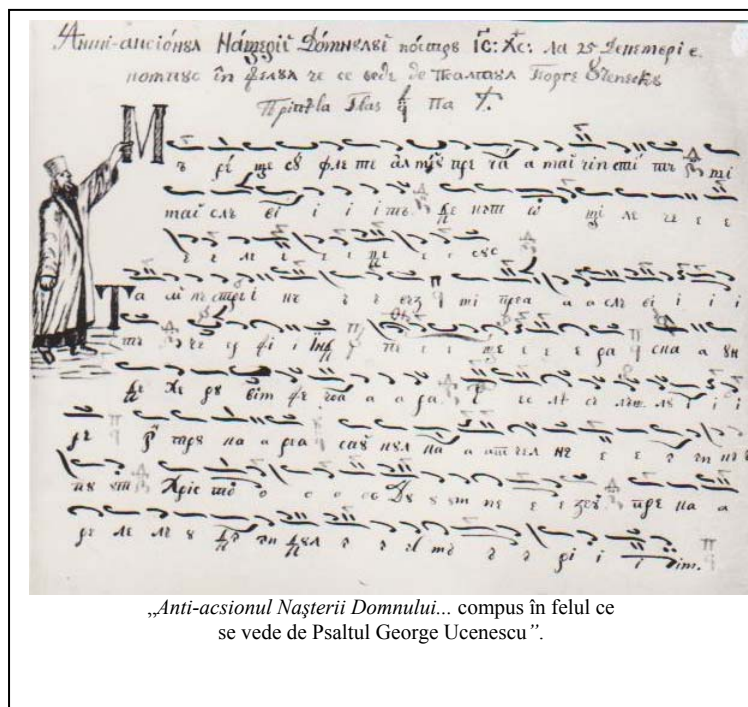
La absolvire, după doi ani de învățatură și practică în tipografie (febr. 1851 – mar. 1853), pe *Atestatul* semnat de către comisia de specialitate, din care nu va lipsi profesorul său, Anton Pann, se putea citi următoarele: „George Ucenescu ... a trecut prin predare toate părțile Bazului teoretic și practic al acestei sisteme, împreună cu melopia, compunerea și ortografia, cât și toate poemile melodiilor stihirarice, irmologice și calofonice ... cum și regulile versificației. I se dă acest atestat care oriunde se va arăta să i se dea cinstea cuviincioasă de cântărețiu desăvârșit și de profesor al acestei arte” [67, p. 10] .

Instalat la strana dreaptă a Bisericii „Sfântu Nicolae” din Șcheii Brașovului și profesor de cântări la primul Gimnaziu Românesc, înființat în anul 1850, George Ucenescu va contribui la deplina aplicare a reformei hrisantice, parcurgând toate datele necesare acestei probleme: școală de psaltichie pentru ucenici, învățământ de profil, metodă de lucru și creație în spiritul muzicii bizantine.

Avându-se în vedere contractul încheiat cu Comitetul Parohial din Șchei, George Ucenescu va reuși să organizeze și un curs particular de psaltichie, pentru desăvârșirea a 24 de tineri selecționați din cele 4 clase primare și clasa I de la Gimnaziul din Șchei, între care și câțiva elevi din localitățile: Budila, Ghimbav, Săcele, Târlungeni, Turcheș, Făgăraș. Cu aceștia va studia timp de 3 ani „pe toată ziua câte un ceas de-a rândul, fără deosebire de duminică și sărbătoare”¹³. Folosindu-se de cărțile tipărite de Macarie Ieromonahul dar mai ales ale dascălului său, Anton Pann, în primul rând de *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericesti...* (București, 1854) [2], George Ucenescu „se va dovedi un vajnic continuator și apărător al muzicii psaltice tradiționale, compunând sau scurtând pentru elevii săi, numeroase cântări cu aplicabilitate directă, atât în procesul de învățare, dar mai ales pentru cântarea la strană”. Astfel, în perioada 1853-1880, paralel cu elaborarea lucrării personale *Tractatu teoretico-practicu de musica eclesiastica gr.orientală* [67, pp. 31-32] [32, pp. 246-255], G. Ucenescu mai compune peste 54 de cântări diverse (heruvice, axioane, stihiri, tropare, irmoase, svetline, polielee etc.), caligrafiate îngrijit și pe care le va dedica elevilor săi. De asemenea, pe lângă aceste «opusuri» miniaturale va apela și la creațiile lui Macarie

¹³ *Acte, documente și scrisori din Șcheii Brașovului...*, 1980, p. 239; Constantin Catrina, *Preliminarii la o problemă de muzicologie: învățământul muzical particular în Brașovul secolului al XIX-lea și până în prima jumătate a secolului XX*, în *Țara Bârsei*, Brașov, nr. 8, 2009, pp. 246-255.

Ieromonahul, Anton Pann, Petru Lampadarie, Grigore Protopsaltul, Dimitrie (Dimitriță) Suceveanu ș.a., făcându-le mai accesibile prin „delăturarea greutăților de natură ritmică și melodică precizând cu claritate: «Anti-acsionul *Adormirii Maicii Domnului*. *Scurtat pentru școlarii mei, la anul 1856, în 30 iulie*; *Anti-acsionul Intrării în Biserică compus astfel pentru școlarii mei. 20 Noem.[br]ie], 1858»*” etc. [30, pp. 80-87].

Investigațiile din urmă ale ieromonahului Mihail Harbuzaru ne-au adus în atenție existența la Mănăstirea Sinaia încă altor manuscrise muzicale aparținând protopsaltului George Ucenescu. Aceste noi descoperiri se încadrează, conform însemnărilor copistului respectiv, întocmai perioadei când acesta, George Ucenescu, s-a aflat la București, la învățătură (februarie 1851 – martie 1853), sub îndrumarea

directă a profesorului său Anton Pann.

Menționate și comentate din punct de vedere codicologic, pentru prima dată, în lucrarea de doctorat elaborată de ieromonahul Mihail Harbuzaru, aceste manuscrise călătoare de la locul lor de baștină (Biserica „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului) se intitulează astfel: *Cântările Sfintei Liturghii* (Ms.rom.-gr. 41); *Chinonicar* (Ms.gr.-rom. 42); *Chinonicar* (Ms.rom.-gr.43) și *Antologhion* (Ms.rom.-gr. 44) [49, pp. 7-8].

Prin evoluția unui învățământ specializat în muzica psaltică, cel de sub îndrumarea lui George Ucenescu, se cunosc astăzi două documente importante precum *Atestatul elevului Alexandru Odor*, semnat de George Ucenescu [30, p. 13] și un *Decret de denumire pentru postul dascălesc*, pe seama unui alt elev al său, Florea Roncea, document parafat și semnat de către arhiereul Transilvaniei, Andrei baron de Șaguna [30, p. 125, nota 21].

Decret de denumire pentru Postul dascălesc
(Florea Roncea)
(Arhiva Mitropoliei Ardealului, Sibiu, doc.nr. 783, 1860).

Arhiva Mitropoliei Ardealului, Sibiu, doc.nr. 782, 1860.

Această etapă de înflorire a muzicii bizantine (psaltice) de după 1814 va intra, totuși, într-un con de umbră odată cu introducerea în programa școlară și în biserică a cântărilor corale armonice; mesagerii noii perspective fiind Pantelimon Dima și Nicolae Popp [26, p. 7], profesori cu studii superioare absolvite în vestul Europei. Atenă la cele ce urmau a se înfăptui, Gavriil Munteanu (1812-1869), directorul Gimnaziului din acea vreme se va adresa astfel colegilor săi de cancelarie: „Vocile ce se ridică spre a populariza introducerea muzicii corale în locul melodiei sau psaltichiei noastre devin tot mai dese. Acum ne mărginim a exprima – conchide profesorul director – «că nu tot ce e nou e și bun și nu tot ce e vechi e și rău»” [1, p. 32].

După mai mulți ani, timp în care la Sibiu muzica bisericească se preda după melodiile notate de Dimitrie Cunțan, George Ucenescu se va mărturisi în chip testamentar: „Și să se știe că biserica noastră din vechime a avut cântările după arta psaltichiei ca și la greci, însă după moartea mea cred că nu va mai cânta nimeni după notele orientale și va cânta fieștecăre cum îl taie capul” (22 septem.[bric], 1889, Brașov) [67, p. 84].

Deși însemnările aflate sub semnătura protopsaltului George Ucenescu sunt destul de lapidare, valoarea lor informațională, am mai subliniat acest aspect, este deosebită. Astfel,

aflăm, de pildă, că prietenul său „*Călugărul diacon Filaret Dumbravă* (n. 1831, în Moldova – d. 14 noiembrie 1885, Braşov) ... a încetat din viaţă şi la 17 s-a înmormântat”¹⁴.

Dar Filaret Dumbravă a fost, după cum ne-o dovedesc şi alte mărturii, unul dintre puţinii cântăreţi profesionişti care a slujit timp de 13 ani strana de cântăreţ de la Biserica „Sfântu Nicolae”. Dispunea, de pildă, de un timbru plăcut, un auz muzical cultivat şi un volum vocal deosebit. După ce i se respinge întâmpinarea de a fi preot [80], rămâne, evident, numai ca şi cântăreţ împreună cu George Ucenescu.

Din *Contractul* ce l-a semnat în faţa Comitetului Parohial din Şchei (6/18 aprilie 1868), Filaret Dumbravă se va obliga, între mai multe prevederi, „a cânta după arta psaltichiei şi anume după cărţile de psaltichie bisericească cele mai bune toate cântările de seara şi dimineaţa la toate duminicile şi sărbătorile de peste an cu cea mai cuviincioasă evlavie tot după artă iar nu de rost păzind cu deosebire acurateţia tipicului S.[fintei] noastre Biserici; A pregăti totdeauna cu silinţia privată în arta psaltichiei bisericeii 6 tineri, pe cari i va da Comitetului Paroh.[ial] pentru dumineci şi serbători copii cântăreţi cu scânteia şi cu glas potrivit lângă strana de cântare în Biserică, oprindu pe alţi copii de a cânta răspunsul ecteniilor” [3].

Pentru începutul secolului XX monodia bizantină din Şcheii Braşovului este încă prezentă prin puţinul datorat prof. dr. Sterie Stinghe (1874-1957) [21, p. 18].

*

Urmare continuităţii şi, evident, a activităţilor didactice şi religioase patronate de Şcoala şi Biserica din Şcheii Braşovului, muzica bizantină a cunoscut de-a lungul secolelor o permanentă susţinere pe care, iată, o rezumăm aici în câteva idei concludive:

1. Prin istoria ei seculară, începând cu anul 1495, Biserica „Sf. Nicolae” s-a îngrijit în mod stăruitor pentru ca slujbele religioase şi cele de obşte să fie asigurate cu preoţi, diaconi şi dascăli (cântăreţi) cu o bună pregătire teologică şi cântare practică confirmată prin tradiţie.

2. Relaţiile statornicite între marile provincii româneşti – Transilvania, Moldova şi Muntenia – precum şi cele dintre mănăstirile şi bisericile voievodale de la Neamţ şi Putna, Buzău, Târgovişte, Râmnic şi Bucureşti, au contribuit, pe de o parte, la generalizarea regulilor tipiconale desăvârşite în timp, şi mai apoi la schimbul între personalul de cult şi donaţiile de cărţi şi odoare bisericeşti etc.

¹⁴ Vezi însemnarea din *Mineiul pe luna lui August*, Sibiu, 1854, inv. nr. 1115, fila 2^r.

3. Îndemnul și voința arhierilor timpului, a preoților și cărturarilor vremii de a se sluji *pre limba graiului cel românesc* a avut ca rezultat înmulțirea tipăriturilor bisericești, cu consecințe în pregătirea școlară legată de destinele Bisericii Ortodoxe din Transilvania.

Prezența diaconului Coresi la Brașov (secolul al XVI-lea) a însemnat, în fapt, și declanșarea fără întoarcere a *românirii* textelor și cântărilor bisericești adecvate rânduinelor tipiconale autohtone.

4. La evoluția muzicii bizantine, practică în Șcheii Brașovului, au contribuit prin exemplul personal, dar și ca autori de cărți și manuscrise de indispensabilă însemnătate, atât Dimitrie Eustatievici cât și Ioan sin Radului Duma Brașoveanu; în vremea acestor cărturari și dascăli de școală cântarea ecfonetică și cea în stilul monodiilor cucuzeliene dovedindu-și apogeul lor marcat, în primul rând, de *Psaltichia rumânească* de la 1751 copiată după modelul înțeleptului ieromonah de la Mitropolia Bucureștilor – Filothei sin Agăi Jipei.

5. Reforma hrisantică de la 1814 a însemnat, desigur, cea mai de folos etapă pentru muzica bizantină. Cărțile tipărite de către Ieromonahul Macarie (Viena, 1823) și *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești* (București, 1845) de Anton Pann, au pus piatră de temelie la evoluția Școlii de muzică bizantină din Șcheii Brașovului.

Protopsalții de renume precum Varlaam Bărăncescu și George Ucenescu, Nicolae Brătescu și Filaret Dumbravă ș.a. au dezvoltat, la rându-le, un bogat și valoros repertoriu de muzică bisericească. Cele 18 manuscrise din Șcheii Brașovului, cu neume și în notație guidonică, din câte cunoaștem noi, atestă, desigur, sânguința și talentul monodiștilor bizantini care au slujit cu credință și talent strana Bisericii Ortodoxe voievodale din Șcheii Brașovului.

BIBLIOGRAFIE

- [1] *** *A cincea programă a gimnasiului cu I-VI clase române de religie ortodoxă orientală în Brașov, pe anul școlar 1863-64*, Brașov
- [2] *** *Acte, documente și scrisori din Șcheii Brașovului*. Text ales și stabilit, note de Vasile Oltean. Prefață de Alexandru Duțu, București, Editura Minerva, 1980
- [3] *** *Dosar nr. 1-5, Donația Dr. Sterie Stinghe*, Arhivele Statului Brașov
- [4] *** *Mângâietorul comun. Paraclisele I și II... de Sf. Sa Protosinghelul Varlaam din Monastirea Sinaia*. Corigeate și puse sub tipar prin îndemnul și ajutorul Părintelui Arhimandrit Dionisie din Sfânta Mitropolie de O. Demetrescu..., București, 1863
- [5] *** *Dicționarul Literaturii Române de la origini până la 1900*, Editura Academiei R.S. România, București, 1979
- [6] **ALBU, Nicolae**, *Istoria învățământului din Transilvania până la 1800*, f.e., Blaj, 1944
- [7] **ALBU, Nicolae** *Doi cărturari brașoveni din veacul al XVIII-lea, Ioan Duma și Radu Duma*, în *BOR*, București, nr. 9-10, 1963
- [8] **ALEXE, Gheorghe**, *Tractatu teoretico-practicu de musica ecclesiastica...*, în „Mitropolia Olteniei”, Craiova, nr. 10-12, 1956, pp. 688-695
- [9] **ANTIM Ivireanul**, *Pilde filosofești*, f.e., Târgoviște, 1713

- [10] **ATANASOV, Petăr**, *Novi dannii za slavjamskoto kongepecatane v Romănija prez XVI vek*, în *Studia Balcanica*, 1970
- [11] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Propedii ale muzicii psaltice în notație cucuzeliană (I)*, în *SCIA* (s.TMC), Tom 21, București, 1974
- [12] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Monumente muzicale. Filothei sin Agăi Jipei*, în „Studii de Muzicologie”, vol. VI, Editura Muzicală, București, 1970
- [13] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Ioan sin Radului Duma Brașoveanu*, în „Studii de Muzicologie”, vol. X, Editura Muzicală, București, 1979
- [14] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Acțiunea de „românire” a cântărilor psaltice și determinările ei social-patriotice. Filothei sin Agăi Jipei și alți autori din secolul al XVIII-lea*, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 7-8, București, 1980, pp.836-860.
- [15] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Filothei sin Agăi Jipei, Psaltichie rumânească. II. Anastasimatar*, Editura Muzicală, București, 1984
- [16] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone*, Editura Muzicală, București, 1989
- [17] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Filothei sin Agăi Jipei, Psaltichie rumânească, IV*. Editura Episcopiei Buzăului, Buzău, 1992
- [18] **BÂRSEANU, Andrei**, *Istoria Școalelor Centrale Române Gr.Or. din Brașov*, Tipografia Ciurcu et Comp., Brașov, 1902
- [19] **BÂRSĂNESCU, Ștefan** *Pagini necesare din istoria culturii românești*, Editura Academiei R.S. România, București, 1971
- [20] **BRAICU, Doina și BUNEA, Victor**, *Cartea veche românească din secolele XVI-XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Editura Centrului Mitropolitan, Sibiu, 1980
- [21] **BREDICEANU, Tibère**, *Historia de la Musique Roumaine en Transylvanie*, f.e., București, 1938
- [22] **BUZERA, Alexie Al.**, *Cultura muzicală românească de tradiție bizantină din sec. al XIX-lea*, Editura *Scrisul Românesc*, Craiova, 1989
- [23] **BUZERA, Alexie Al.**, *Protosinghelul Varlaam și popasurile lui în Oltenia*, în *Acta Musicae Byzantinae*, Centrul de Studii Bizantine, Iași, vol. I, nr. 1, 2000, pp. 95-97
- [24] **CARDAȘ, Gheorghe**, *Teodor Corbea, poet și traducător al „Psaltirii”*, „vel pisar I canțelar” al împăratului Petru cel Mare, în „Mitropolia Olteniei”, Craiova, nr.1-2, 1967, pp. 28-44
- [25] **CATRINA, Constantin**, *Cartea muzicală în Muzeul primei școli românești din Șcheii Brașovului*, în *Studii de Muzicologie*, Vol. XV, Editura Muzicală, București, 1980, pp. 239-252
- [26] **CATRINA, Constantin**, *Despre vechimea corului Bisericii „Sf. Nicolae”*, în „Telegraful Român”, Sibiu, nr. 27-30, 1992
- [27] **CATRINA, Constantin**, *Sublinieri pe marginile câtorva manuscrise muzicale de sorginte bizantină aflate în Șcheii Brașovului – sec. XIX*, în „Telegraful Român”, Sibiu, nr. 9-12, 1996
- [28] **CATRINA, Constantin**, *Reforma hrisantică și receptarea ei în spațiul religios și cultural din Șcheii Brașovului*, în *SCIA* (s.TMC), București, Tomul 44, 1997, pp. 79-82
- [29] **CATRINA, Constantin**, *Însemnări și documente privind folosirea limbilor de cult în Biserica Voievodală din Șcheii Brașovului*, în *Acta Musicae Byzantinae*, Centrul de Studii Bizantine Iași, vol. II, nr. 1, 2000, pp. 126-129
- [30] **CATRINA, Constantin**, *Muzica de tradiție bizantină în Șcheii Brașovului*, Editura Arania, Brașov, 2001
- [31] **CATRINA, Constantin**, *Preliminarii la o problemă de muzicologie: învățământul muzical particular în Brașovul secolului al XIX-lea și până în prima jumătate a secolului XX*, în „Țara Bârsei”, Brașov, nr. 8, 2009, pp. 246-255
- [32] **CATRINA, Constantin și MANOLACHE, Mihai**, *Muzica psaltică românească în Biblioteca muzeului din Șcheii Brașovului*, în „SCIA” (s.TMC), București, Tom. 19, nr. 1, 1972, pp. 37-44
- [33] **CÂNDEA, Virgil**, *Mărturii românești peste hotare. Mică Enciclopedie*, I, Editura Enciclopedică, București, 1991

- [34] **CHIȚIMIA, Ion C.**, *Folcloriști și folcloristică românească*, Editura Academiei R.S.România, București, 1968
- [35] **CIOBANU, Gheorghe**, *Originea Canonului Stâlpărilor alcătuit de Dascălul Șarban*, în „Mitropolia Olteniei”, Craiova, nr. 5-8, 1970, pp. 307-316
- [36] **CIOBANU, Gheorghe**, *Pripelele lui Filotei Monahul*, în *Studii de Etnomuzicologie și Bizantinologie*, vol. II, Editura Muzicală, București, 1980, pp. 269-292
- [37] **CIOBANU, Gheorghe**, *Muzica românească în secolul activității coresiene*, în „Cumidava”, vol. XIII, CJCES Brașov, 1983, pp. 131-135
- [38] **CIOBĂCĂ, Teofilact**, *Monahismul în timpul domniei lui Ștefan cel Mare și Sfânt*, în „Telegraful Român”, Sibiu, nr. 25-28, 1955
- [39] **CIORTEA, Tudor**, *Ardelenii în muzică*, în „Transilvania”, Sibiu, nr.7-8, 1941, pp. 396-602
- [40] **COCORA, Gabriel**, *Protosinghelul Varlaam. Contribuții la istoria muzicii bisericești*, în „Glasul Bisericii”, București, nr. 11-12, 1982, pp. 883-915
- [41] **COMIȘEL, Emilia**, *Constantin Brăiloiu – viața și opera*, în *Centenar Constantin Brăiloiu*, ediție îngrijită de Vasile Tomescu și Michaela Roșu, Editura Muzicală, București, 1994
- [42] **COSMA, Octavian Lazăr**, *Hronicul muzicii românești*, vol. I, Editura Muzicală, București, 1983
- [43] **CRIȘAN, Iuliu**, *Din repertoriul școlii din Săliște*, Editura Minerva, Cluj, 1922
- [44] **EUSTATIEVICI, Dimitrie**, *Gramatica românească, 1757. Prima gramatică a limbii române*. Ediție, studiu și glosar de N. A. Ursu, Editura Științifică, București 1969
- [45] **GASTOUÉ, Amédée**, *Paléographie musicale byzantine*, Paris, 1907
- [46] **GHIRCOIAȘIU, Romeo**, *Contribuții la istoria muzicii românești*, Editura Muzicală, București, 1963
- [47] **GHIRCOIAȘIU, Romeo**, *Un document muzical brașovean din sec. XVI – Odae cum harmoniis de J. Honterus*, în „Muzica”, București, nr. 10, 196, p. 24
- [48] **GIULEANU, Victor**, *Melodica bizantină*, Editura Muzicală, București, 1981
- [49] **HARBUZARU, Mihail Mihai-Claudiu**, *Muzica bisericească de tradiție bizantină în Mănăstirea Sinaia. Studiu monografic* (Teză de Doctorat / Rezumat), Cluj-Napoca, Univ. Babeș-Bolyai, Facultatea de Teologie Ortodoxă, 2010
- [50] **HONTERUS, Johannes**, *Odae cum harmoniis*, 1548, reproducere în facsimil. Transcrierea, studiu introductiv și îngrijirea ediției de Gernot Nussbächer și Astrid Philippi, Editura Muzicală, București, 1983
- [51] **IONESCU, Gheorghe C.**, *Muzica bizantină în România. Dicționar cronologic*, Editura Sagittarius, București, 2003
- [52] **IORGA, Nicolae**, *Retipărirea cărților bisericești*, în „Gazeta Transilvaniei”, Brașov, nr. 8, 22 ianuarie / 1 februarie 1881
- [53] **IORGA, Nicolae**, *Bizanț după Bizanț*, Editura Enciclopedică Română, București, 1972
- [54] **LÁSZLÓ, Francisc**, *Brahms: Variațiuni pe melodia Trei păstori se întâlniră*, în *Studii de Muzicologie*, vol. XVIII, Editura Muzicală, București, 1984
- [55] **LĂCĂTUȘU, Ioan**, *Identitate și cultură la românii din secuime*, Editura Carpatica, Cluj-Napoca, 1995
- [56] **LUPAȘ, Ioan**, *Documente istorice transilvănene*, vol. I (1599-1699), f.e. Cluj, 1940
- [57] **MAREȘ, Alexandru**, „Limba Română”, București, nr. 3, 1969, pp. 239-251 și nr. 3, 1973, pp. 249-254
- [58] **MĂLINAȘ, Ioan Marin**, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor școlare din timpul împărătesei Maria Tereza (1740-80), a împăraților Iosif al II-lea (1780-90) și Leopold al II-lea (1790-92)*. Teză de doctorat, Viena, 1984
- [59] **METEȘ, Ștefan**, *Școlile de muzică și cântare bisericească din Iași (1558) și București (1711-1823) și românii din Transilvania*, în „Mitropolia Ardealului”, Sibiu, nr. 7-8, 1965, pp. 511-520
- [60] **METEȘ, Ștefan**, *Școlile de muzică și cântare bisericească din Iași (1558) și București (1711-1823) și românii din Transilvania*, în „Mitropolia Ardealului”, Sibiu, nr. 7-8, 1965, pp. 511-520
- [61] **MICU, Emil**, *Anton Pann și Brașovul*, în „Astra”, Brașov, nr. 11, 1969, p.7

- [62] **MOISESCU, Titus**, *Prolegomene bizantine. Muzică bizantină în manuscrise și carte veche românească*, Editura Muzicală, București, 1986
- [63] **MOLIN, Virgil și SIMONESCU, Dan**, *Tipăriturile Ieromonahului Macarie pentru Țara Românească*, în „Biserica Ortodoxă Română” București, nr. 10-11, 1988, pp. 1005-1034
- [64] **MUREȘANU, Andrei**, *Românul în privința muzicii*, în „Telegraful Român”, Sibiu, nr. 62, 1853
- [65] **MUREȘANU, Andrei**, *Reflexii*. Ediție îngrijită de Livia Grămadă, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1977
- [66] **MUȘLEA, Candid**, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului (1743-1837)*, vol. II, Institutul de Arte Grafice Astra, Brașov, 1946
- [67] **NICOLESCU, Vasile D.**, *Manuscrisul Ucenescu. Cânturi*, Editura Muzicală, București, 1979
- [68] **OCNEANU, Gabriela** *Locul muzicii religioase în învățământul universitar muzical*, în „Acta Musicae Byzantinae”, Centrul de Studii Bizantine Iași, vol. I, nr. 1, 1999
- [69] **OLTEAN, Vasile**, *Al treilea popas al lui Anton Pann la Brașov*, în „Astra”, Brașov, nr. 2, 1974, p. 11
- [70] **OLTEAN, Vasile**, *Prima școală românească. Controverse în jurul unor atestări*, în „Astra”, Brașov, nr. 3, 1977
- [71] **OLTEAN, Vasile**, *Mediul cultural românesc brașovean în opera tiparului coresian*, în „Cumidava”, vol. XIII, Brașov, CJCES Brașov, 1983, pp. 31-39
- [72] **OLTEAN, Vasile**, *Școala românească din Șcheii Brașovului*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989
- [73] **PANȚIRU, Grigore**, *Notația și ehurile muzicii bizantine*, Editura Muzicală, București, 1971
- [74] **PANȚIRU, Grigore**, *Leționarul de la Iași (Ms.160/IV-34, sec.XI)*, Editura Muzicală, București, 1982
- [75] **PĂCURARIU, Mircea** *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu, 1786-1986*, f.e., Sibiu, 1987
- [76] **PETRESCU, Ioan D.**, *Din vremea lui Constantin Brâncoveanu*, în „Universul”, București, nr. 103, 16 aprilie 1933, p.18
- [77] **PLĂMĂDEALĂ, Antonie**, *Clerici creatori de cultură și spiritualitate încrucișându-se pe podurile Prutului*, în „Telegraful Român”, Sibiu, nr. 13-14, 1 aprilie 1993
- [78] **PLĂMĂDEALĂ, Antonie**, *Mănăstirile din Transilvania și rolul lor în trecut și azi*, în „Telegraful Român”, Sibiu, nr. 31-32, 1994
- [79] **STANCIU, Vasile**, *Muzica bisericească ortodoxă în Transilvania*, Editura Presa Universitară, Cluj-Napoca, 1996
- [80] **STINGHE, Sterie** *Documente privitoare la trecutul românilor din Șcheii (1701-1795)*, vol. V, Tipografia Ciurcu et Comp., Brașov, 1906
- [81] **SULICĂ, Nicolae**, *Cea mai veche școală românească din cuprinsul României întregite*, Editura Cartea Românească, București, 1937
- [82] **ȘCHIAU, Octavian**, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978
- [83] **ȘIRLI, Adriana**, *Repertoriul tematic al manuscriselor muzicale bizantine și post-bizantine: I. Anastasimatarul*, Editura Muzicală, București, 1986
- [84] **TOMESCU, Vasile**, *Muzica românească în istoria culturii universale*, Editura Muzicală, București, 1991
- [85] **TOMESCU, Vasile**, *Muzica Renașterii în spațiul cultural românesc*, vol. II, Editura Muzicală, București, 2007
- [86] **VERESS, Andrei**, *Bibliografie română-ungară*, vol. I-III, Editura Cartea Românească, București, 1931
- [87] **ZINVELIU, Gemma**, *Fr.J. Sulzer în Dacia cisalpină și transalpină*, Editura Muzicală, București, 1995